

ОСМАНСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ІНСТИТУТИ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ІМПЕРІЇ В XVI СТ.

Пушкар Анна,

здобувачка вищої освіти першого рівня
історичного факультету
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
e-mail: annapushkar1@gmail.com

Науковий керівник: **Прийдун Степан,**

кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка

Османська імперія XVI ст. була однією з наймогутніших держав свого часу, а релігійні інститути відігравали ключову роль у формуванні її суспільного ладу. Ісламська правова та адміністративна система тісно перепліталася з державним управлінням, що впливало на всі аспекти життя підданих імперії. Такі інститути, як шейх уль-іслам¹, улеми², кадї³ та вакфи⁴, не лише визначали релігійну політику, а й регулювали соціальні, правові й економічні процеси. Дослідження їхньої діяльності допомагає краще зрозуміти механізми функціонування Османської імперії та її вплив на підкорені народи.

На думку Nenada Miscevicа «Османська сім'я була покликана, тобто фактично інституціолізована для виховання вірних державі дітей. Бо найдосконаліший подарунок, який можна подарувати суспільству, – це «хороша» дитина. Мета навчання і виховання в ісламі – виховати вірних, добродішних і ефективних людей. Цей принцип не обмежений часом і

¹ Шейх уль-іслам – «старійшина ісламу» глава мусульманського духовенства (головний муфтії), який призначався султаном.

² Улеми – (з араб. «знавець», «вчений») збірна назва знавців богослов'я, історико-релігійного передання і етично-правових норм ісламу, як теоретиків, так і практичних діячів в області традиційних форм освіти, судочинства на основі шаріату і виконання обрядів.

³ Кадї (також казі або кадїй) – (з араб. «той, хто вирішує»), релігійний суддя в мусульманській громаді. Розглядає як цивільні, так і карні справи, виносить правову ухвалу на основі самостійного тлумачення Корану та Сунни. Рішення кадї не може бути переглянуте, оскільки вважається, що його вустами говорить Бог.

⁴ Вакфи – (з араб. «утримання») в Османській імперії та Кримському ханстві земля чи інші джерела прибутку, які після смерті заповідача передавалися з побожною метою на добродішні справи. Вакуфом була нерухомість (насамперед земля), дохід з якої ішов на утримання: 1) мечетей, мусульманських шкіл; 2) громадських інституцій. Згідно з нормами шаріату, така нерухомість не підлягала відчуженню і оподаткуванню.

географічними регіонами. Бо Коран⁵, посланий першим, велить читати і вивчати цей постулат. Практика Пророка завжди була в цьому напрямку. Беручи до уваги обов'язкове положення Книги і Сунни⁶ з цього питання, мусульмани надають велике значення освіті та навчанню з перших років існуванню ісламу. Мусульмани повинні були дізнатися про астрономію, географію, календарі та здоров'я, щоб чинити молитви, пост, закят⁷ і паломництва» [3].

Османська сім'я і освіта вселили в дітей упевненість в собі [2]. Мельхіседек Тевено, французький письменник, характеризує цю самовпевненість досить цікаво, на його думку, серед недоліків турків є те, що вони вважають себе вище всіх народів і найхоробрішими людьми на землі. Вони думають, що світ створений для них. З цієї причини турки повністю зневажають всі інші народи, особливо християнські і єврейські, які не сповідують їх власну релігію. Такий підхід не був «приниженням» «інших», це був погляд на себе «таким, яким він є». Турки називають це «упевненістю в собі» сучасною мовою [3].

Османський народ вірив в свою релігію і державу, і вони були впевнені в собі, тому що вірили в себе, зазначено у Танасой К. В. [2, с. 29]. Ця самоідентичність і віра допомагали їм розбудовувати власну імперію.

Актуальними джерелами для дослідження є праці європейських мандрівників, письменників, дипломатів і дослідників, зокрема Сер Джеймс Портер (який був ворогом ісламу і турків), що знаходився в посольстві Англії, в Стамбулі в XVII ст. стверджував, що в Османській імперії особливо високо цінували ту повагу, яку діти надавали своїм батькам [3]. Це свідчить про достойний рівень виховання та освіченості населення.

Розвиток освіти в Османській імперії відбувався під значним впливом релігії – метою навчання було пізнання Бога. Відповідні знання учні могли отримати в медресе – школах, що відкривалися, як правило, при мечетях. Ці навчальні заклади існували за рахунок вакфу й були складовою єдиного комплексу разом із мечеттю, притулками та іншими благодійними закладами. Медресе були самоврядним відділом у структурі вакфу. Викладачів медресе називали мюдерріс.

⁵ Коран – (з араб. «декламація») – центральний релігійний текст Ісламу, який мусульмани вважають одкровенням від Бога (Аллаха). Він складається з 114 глав (сур), які складаються з віршів (аятів).

⁶ Сунна – (з араб. «шлях, звичай, приклад, поведінка») – священне передання Ісламу, викладене у формі розповідей про вчинки й висловлювання пророка Мухаммада, приклади з його життя, його слова й оцінки з різних питань віри й життя. Сунна шанується всіма напрямками й течіями Ісламу як друге після Корану джерело віровчення й шаріату.

⁷ Закят - податок на майно і доходи мусульман, що є обов'язковим за шаріатом.

Загалом османські медресе⁸ поділялися на дві великі категорії – харіч, що давали знання з арабської мови та інтелектуальних наук, і дахіль, де вивчалися релігійні науки.

«У XVI ст. один з найвеличніших османських султанів Сулейман I Пишний вніс важливі зміни в ієрархію медресе. Навколо мечеті, яку він збудував у Стамбулі у 1550–1556 рр., було відкрито чотири загальних медресе і два спеціалізованих – для вивчення науки про традиції Пророка та медицини. Падишах надав цим закладам найвищого рангу. Сулейман I в цілому розвинув систему освітньої підготовки мусульманського духовництва. За час його правління зросла кількість початкових шкіл, де діти могли навчитися читанню, письму та фундаментальним принципам ісламу. Згодом за бажання та наявності здібностей учні могли продовжити навчання у вищих медресе – правових школах університетського рівня» [1].

Улеми виконували одночасно функції тлумачів і виконавців ісламського права. Зокрема, муфтії⁹ займалися тлумаченням – вони були богословами-правознавцями, які мали право вирішувати спірні питання, тоді як кадії виконували судові обов'язки, виступаючи духовними суддями. Кадій зазвичай очолював адміністративно-судовий округ, відомий як каза, де здійснював судочинство та контролював виконання розпоряджень верховної влади місцевими чиновниками. Рівень їхньої платні залежав від рангу й становив 500, 300, 150 або 60-70 акче¹⁰. Окрім цього, кадії самостійно збирали кошти з населення за юридичні послуги, складання та засвідчення документів.

Згідно з мусульманською теорією, світська влада слугувала лише засобом упровадження шаріату¹¹, тому улеми розглядали її як підпорядковану та прагнули реалізувати цей принцип. Щоб стати улемом, необхідно було спершу здобути відповідні знання для правильного розуміння Корану, після чого компетентність учня мав підтвердити один із улемів.

З часом в Османській імперії сформувалися ієрархія улемів і система службового зростання. Випускники медресе могли займати посади як кадіїв невеликих міст, так і старших кадіїв, які обіймали найвищі релігійно-правничі посади. Кар'єрне зростання передбачало можливість стати кадієм Стамбула, а згодом і кадіаскером – верховним суддею, який контролював кадіїв у провінціях. До улемів найвищого рангу належали

⁸ Медресе - середній або вищий учбовий заклад при мечеті.

⁹ Муфтії - мусульманський богослов-правознавець, якому надано право давати фетву з різних релігійно-юридичних питань, спираючись на прецеденти з практики кадї.

¹⁰ Акче - дрібна срібна монета в Османській імперії XIV – XIX століття, головна розрахункова грошова одиниця

¹¹ Шаріат - комплекс приписів, що визначають переконання, а також формують релігійну совість і моральні цінності мусульман.

кадіаскери Румелії та Анатолії, кадій Стамбула, а також кадії восьми найважливіших міст.

Як зазначає Нефедова О.: «Титул вищої посадової особи мав назву шейх-уль-іслам. Він присвоювався провідним богословам, які досконало знали ісламську правову традицію і могли застосовувати релігійні норми до випадків, які раніше не трактувалися. Шейх-уль-іслам займав особливе місце в ісламському світі. До його обов'язків входило видання фетв¹². Окремі дослідники порівнювали титул шейх-уль-іслама із титулом Папи, підкреслюючи його значний вплив. Разом з тим в Османській імперії право призначати або знімати з посади улемів залишалося у султана, який був проводирем ісламської громади, та його великого візира – особи, що очолювала уряд (Порту) та державну раду (Диван)» [1].

Концепція, запропонована А. Ташкьопрюлюзаде¹³, слугує відправною точкою для аналізу освітньої системи, зокрема навчання в медресе Османської імперії. Він визначав чотири стадії знання – духовне, інтелектуальне, усне та письмове, що перегукувалося з ісламсько-містичною теорією творення – містицизмом¹⁴.

Духовні науки мислитель поділяв на дві основні категорії: практичну та теоретичну. Далі вони розгалужувалися на підрозділи, залежно від того, чи ґрунтувалися на чистому розумі або ж на релігійних засадах ісламу. Таким чином, усі науки розподілялися за такими категоріями: каліграфічні науки – дослідження письмових приладів, стилів письма; усні науки – арабська мова та фонетика, лексикографія, етимологія, граматика й синтаксис, риторика, просодія, поезія, композиція, історія та інші літературознавчі дисципліни; інтелектуальні науки – логіка й діалектика; духовні науки.

Духовні науки поділялися на:

- ✓ теоретичні раціональні науки – загальна теологія, природничі науки, математика;
- ✓ практичні раціональні науки – етика, політичні науки;
- ✓ теоретичні релігійні науки – вивчення Корану та традицій Пророка, а також дисципліни, що займаються їхньою інтерпретацією:

¹² Фетва – богословсько-правовий висновок в ісламі, зроблений для роз'яснення і практичного застосування якогось припису шариату чи тлумачення якогось казусу з позицій шариату.

¹³ Ташкьопрюлюзаде Агмед (1495-1561) - османський турецький історик, що жив за часів правління султана Сулеймана I Кануні, енциклопедист і викладач у медресе; найбільшу славу йому принесли такі його праці як Шакаік аль-ну' манійя, арабомовна біографія 522 османських шейхів та улемів, та Мавду ат аль-улюм, енциклопедія наук.

¹⁴ Містицизм – суфійська доктрина, за якою Бог являв себе у чотирьох стадіях - як універсальний дух, інтелект, природа та людина.

коранічна екзегеза¹⁵, дослідження пророчих традицій, ісламська теологія та принципи ісламського права;

✓ практичні релігійні науки – етика, етикет, ігітісаб та інші дисципліни, що регламентували мусульманське життя та обряди.

Головною метою будь-якого знання, особливо духовного, було пізнання Бога. У межах наукової ієрархії існувала ще одна класифікація, яка оцінювала науки за їхньою корисністю. Наприклад, дисципліни на кшталт політики відносилися до категорії *фен* (корисних наук). У свою чергу, науки поділялися на «добрі» (ті, що сприяли релігії) та «погані» (наприклад, астрологія).

А. Ташкьопрюлюзаде наголошував, що вчений, який обмежується лише зовнішнім, екзотеричним вивченням релігійних наук, залишається людиною з вузьким світоглядом, нездатною досягнути реальність вищого порядку. На його думку, учень повинен охопити всі науки, оскільки вони є частинами єдиної картини світу. Той, хто зосереджується лише на одній галузі знання, віддаляється від істини.

Ключовою постаттю в ісламській освіті був *мюдерріс* – визнаний авторитет у релігійних і духовних науках. Він міг спеціалізуватися в певній галузі, але будь-який студент перед поглибленим навчанням у спеціалізованих дисциплінах повинен був здобути ґрунтовні знання з релігійних наук та опанувати арабську мову, яка була мовою науки. Якщо учень прагнув отримати вищу підготовку, він вирушав у подорож до визначного знавця обраної дисципліни, щоб той підтвердив його компетентність. Таким чином, у системі освіти першочергову роль відігравав не конкретний навчальний заклад, а особистість мюдерріса.

Турецький історик, доктор наук, спеціаліст з історії Османської імперії Галіль Іналджик у своїй праці «Османська імперія. Класична доба 1300–1600» зазначає: «Щоденна платня мюдерріса, який керував кожним з цих медресе, становила п'ятдесят акче, що приблизно дорівнювало одному золотому дукатові. У кожному медресе було дев'ятнадцять кімнат та один клас. З них п'ятнадцять кімнат надавалися студентам, яких мюдерріс вибирав для спеціалізованого навчання серед тих, хто закінчив курс навчання у нижчому медресе, їх називали данішмендами і вони діставали платню по два акче на день від прибутків доброчинної фундації та їжу від притулку. Кожне медресе мало кимось заповідану бібліотеку, але існувала й окрема загальна бібліотека. Мюдерріс брав одного з данішмендів своїм помічником, який повторював з іншими студентами заняття й стежив за дотриманням дисципліни. Він діставав по п'ять акче на день. Від студентів вимагалось увесь свій час присвячувати навчанню» [4].

¹⁵ Екзегеза – (з дав.- гр. «тлумачення, виклад») – розділ богослов'я, що займається тлумаченням релігійних текстів.

Османські медресе поділялися на дві основні категорії. Перша – харін («зовнішні»), де студенти проходили початкове навчання, опановуючи «Підвалини знання», що включали арабську мову та інтелектуальні науки. Друга категорія – дахіль («внутрішні») – була орієнтована на вищу освіту в галузі релігійних наук, яку називали «Вищим знанням». Внутрішні медресе також поділялися на кілька рівнів залежно від складності викладання предметів.

Харін-Медресе. Нижчі медресе (ібтіда-ї-харіч). Тут викладали основи арабської граматики та синтаксису, логіку, схоластичну теологію, астрономію, геометрію та риторику. Вони отримали назву «Таджрід медресе», оскільки головним підручником була праця Насір-ад-Діна Тусі «Таджрід», коментована Сайїдом Шаріфом. Також ці заклади називали «медресе двадцяти», оскільки мюдерріси отримували платню 20 акче на день.

Наступний рівень відомий як «медресе тридцяти», або «Міфтаг медресе», за назвою праці ас-Саккакі з риторики. Тут вивчали риторику та літературознавчі дисципліни. Більшість таких медресе розташовувалася в провінційних містах.

Вищий рівень зовнішніх медресе включав «медресе сорока» та «медресе п'ятдесяти», засновані членами османської царської родини або візирами у Стамбулі, Едірне та Бурсі. Навчальна програма містила три рівні: Елементарний курс з інтерпретації «Міфтагу». Середній курс схоластичного богослов'я за твором «Мауаккіф» Адуд-ад-Діна. Вищий курс ісламського права за «Гідайя» аль-Маргінані.

Дахіль-Медресе. Медресе п'ятдесяти (ібтіда-ї-дахіль). Засновані султанами, шехзаде та візирами. Навчальна програма включала: початковий рівень – «Гідайя»; середній рівень – принципи юриспруденції за «Талвігал-Тафтазані»; вищий рівень – коранічну екзегетику за твором «Кашишаф» аз-Замахшарі.

Підготовчі медресе Мехмеда Завойовника. Називалися *тетімме* або *мюсіле-ї-сагн*. Виконували функцію підготовчих закладів перед навчанням у найпрестижніших медресе.

Медресе Семанійє – найвищий рівень освіти. Тут викладали три основні групи дисциплін: ісламська юриспруденція; коранічна екзегетика та схоластична теологія; риторику та суміжні гуманітарні науки. Студенти також могли отримати спеціалізовану підготовку у вибраній галузі. Таким чином, система османських медресе була чітко структурованою та забезпечувала як базову, так і вищу релігійну та наукову освіту.

Медресе існував за рахунок вакфу і був складовою частиною комплексу разом із мечеттю, притулком та іншими доброчинницькими закладами. Мютевеллі цього комплексу доручав мюдеррісові фонди, що виділялися на медресе; мюдерріс відповідав за відбір студентів, за виплату

коштів студентам та обслузі, а також за загальне керівництво медресе. Таким чином, медресе були самоврядним відділом в структурі вакфу, причому останній також був автономною інституцією. Мюдерріс призначався розпорядженням султана. Улеми виходили зі стін медресе. Іслам принципово не допускає посередництва між Богом та людиною, щоб якась група священиків не уособлювала певну примусову владу.

Політична влада, що спиралася на фізичну силу, була фактично домінуючим елементом у державі, але за мусульманською теорією політична влада була лише знаряддям для впровадження шаріату: «Держава підпорядкована релігії». З цієї причини клас улемів розглядав світську владу як підпорядковану і робив усе можливе, щоб покласти цю теорію на практику. Улеми обґрунтовували своє одноосібне право на тлумачення шаріату своєю компетентністю в науках. Щоби вступити до їхніх лав, кандидат спочатку мусив вивчати науки, тобто дістати знання, необхідне для вірного розуміння Корану. Один з улемів мусив тоді підтвердити його компетентність. Цей акт сертифікації був сполучною ланкою в ланцюзі, що тягнувся ще від супутників Пророка: «Улеми – це спадкоємці знань Пророків» [4]. В Османській імперії існувала сувора ієрархія улемів – мюдерріси, муфтії, кадії, а також жорстка система службових підвищень.

Мюдерріси харіч-медресе або випускники медресе Семанійє могли стати кадіями містечок, діставши денну платню від 50 до 150 акче. Старші кадії, з платнею 300 акче на день і більше, досягали найвищих посад на релігійній та правничій службі і були відомі під титулом молла. Їм були доступні вищі ранги бюрократії, а не лише в сфері релігії та права; чимало їх ставало візирами і діставали політичну владу. На чолі із шейх уль-ісламом клятва на вірність підтверджувала суверенне право кожного нового султана сходити на трон. Коли ж султана скидали, саме ця група улемів підтверджувала та узаконювала його усунення від влади. Однак нетреба забувати, що релігійним проводирем ісламської громади завжди був султан-халіф і що улеми в усі часи користувалися релігійною владою від його імені. В Османській імперії влада призначення чи зміщення улемів завжди залишалася в руках султана та його великого візира, які представляли світську владу [4].

Шейх уль-іслам займав особливе становище в Османській імперії. Він очолював улемів і призначався султанським указом. До XVI ст. ця посада зазвичай надавалася найбільш освіченим мюдеррісам, які здобули визнання завдяки своїм знанням. Головним обов'язком було видавати фетви. Формально він не отримував за це платні. В міру того як шаріат відігравав дедалі більшу роль у державному управлінні, зростав і вплив шейх уль-іслама.

За султана Сулеймана I (1520–1566) османські релігійні інститути зазнали змін: він прагнув узгодити світські закони з шаріатом,

централізував релігійну систему та зміцнював сунітську ортодоксію. У цей період переслідували тих, хто відхилявся від офіційної доктрини: у 1527 р. стратили Моллу Кябіза за твердження про вищість Христа над Мухамедом, а в 1537-му з'явився наказ карати сумнів у словах Пророка та будувати мечеті в усіх поселеннях.

Ці події відображали боротьбу релігійних течій і ставлення держави до науки. Так, у 1577 р. в Галаті відкрили обсерваторію Такійюддіна Мегмеда, яка не поступалася європейським аналогам, але вже у 1580 р. її зруйнували за наказом султана під тиском улемів, що вважали астрономію втручанням у Божі справи.

А. Ташкьопрюлюзаде підкреслював необхідність збереження балансу між вірою, правовою традицією та науковими дослідженнями, щоб уникнути руйнування духовної та інтелектуальної спадщини Османської імперії [4].

Турецький історик М. Іпшірлі вказував на те, що за правління Сулеймана I (1520 –1566 рр.) інтелектуальне життя в імперії досягло свого найвищого рівня розвитку. У цей період держава робить ставку на кількісне та інтелектуальне зростання ільміїє, тому у релігійних установах збільшується кількість студентів, які після навчання поповнюють судову галузь державної влади на місцях [6].

До кінця XVI ст. в османській освітній системі засновано близько 350 медресе, половина з яких була відкрита саме в цьому столітті [7]. Викладачі у медресе називалися мюдерріси. Їх призначали казаскери при проходженні ними іспитів. Студенти медресе йменувалися софта, вищих медресе – данишменд (від тур. *danışman* – радник, консультант). Після опанування навчального курсу студенти отримували сертифікат від свого вчителя – іджазет, який надавав їм право вчити інших. Перед випускниками, окрім професії викладачів, відкривалися й інші шляхи подальшої кар'єри. В основному, вони ставали суддями, муфтіями, або могли перейти до групи калеміїє та посісти чиновницькі посади у різних відомствах [5].

Таким чином, релігійні інститути Османської імперії XVI ст. відігравали визначальну роль у формуванні її суспільного, правового та політичного устрою. Вони були не лише духовними центрами, а й важливими інструментами управління державою, забезпечуючи стабільність, легітимність влади та соціальну згуртованість. Одним із ключових аспектів впливу релігійних інститутів була правова система, заснована на ісламському праві (шаріаті). Кадії, які здійснювали судочинство, не лише розглядали судові справи, а й контролювали виконання законів та загальні моральні норми в суспільстві. Це сприяло формуванню правової культури, що базувалася на релігійних принципах. Важливим механізмом підтримки суспільного порядку та добробуту стали

вакфи – релігійні та благодійні фонди, які фінансували будівництво мечетей, медресе, лікарень, доріг та інших соціально значущих об'єктів. Ця система дозволяла частково розвантажити державний бюджет і забезпечити матеріальну допомогу малозабезпеченим верствам населення.

Ми вважаємо, що улеми, як духовна еліта Османської імперії, відігравали ключову роль у збереженні та поширенні ісламських знань. Вони брали активну участь у формуванні державної політики, слугували радниками султана, а їхні фетви мали вплив на ухвалення рішень в управлінні імперією. Інтелектуальна діяльність улемів сприяла розвитку освіти, науки та культури, що в свою чергу посилювало авторитет ісламу серед населення. Політична функція релігійних інститутів проявлялася у підтримці легітимності османських султанів. Через улемів та шейх уль-іслама релігійна влада виправдовувала політичні дії султана, що посилювало його авторитет і забезпечувало єдність імперії. Водночас, релігійні діячі могли мати певний вплив на політику держави, особливо в питаннях реформ та правового регулювання.

Висновки. Отже, релігійні інститути в Османській імперії не лише виконували традиційні духовні функції, а й інтегрувалися в усі сфери суспільного життя. Вони забезпечували збереження ісламських традицій, підтримували освітню систему, контролювали правосуддя та сприяли розвитку інфраструктури. У підсумку їхня діяльність відіграла ключову роль у стабільності та процвітанні Османської імперії в XVI ст., зробивши її однією з наймогутніших ісламських держав свого часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нефедова О. Османська імперія: держава, підпорядкована релігії. *Сучасна освіта*. № 9 (81). 2011. С. 32–33.
2. Танасой К. В. Культура повсякдення вищої Османської знаті доби Сулеймана Пишного. Київ. 2021. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/da4132bec0-4669-a6e3-a1e8e89d5c9f/content>
3. Miscevic N., Close strangers. *Studies in East European Thought*, 51, 1999. Pp. 109–125.
4. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Галіль Іналджик; пер. з англ. О. Галенко; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Київ: Критика, 1998. 284 с.
5. Ковальчук М. «Людина Знання» в Османській імперії: Соціальна стратифікація Релігійно-ученої групи Ільміє. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 2. 164 с. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua/naukovi_zapusku/hystory/2016_1_2.pdf.
6. İpşirli M. Scholarship and intellectual life in the reign of Süleyman the Magnificent / *The Ottoman Empire in the reign of Süleyman the Magnificent*, ed. by T. Duran. Vol. 2. Istanbul: Istanbul Research Center, 1988. P. 15–58.
7. Agoston G. Ulema. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. NY: Facts on file, 2009. P. 577.